

ԿԱՐՄԻ ԱՆԿՄԱՆ ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆԸ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՀԱՅ
ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ (1920թ. ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ)

Նարինե Մովսեսյան

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ

Բանալի բառեր՝ Քաղաքական հարաբերություններ, թուրք-հայկական պատերազմ, Կարսի մարզ, պատմագրություն, պետական գործիչներ, Հայաստանի Հանրապետություն, կուսակցական գործիչներ:

1920թ. թուրք-հայկական պատերազմի տարբեր հարցերի վերաբերյալ հայ պատմագրության մեջ բազմաթիվ ուսումնասիրություններ են կատարվել: Տարբեր հեղինակների կողմից ներկայացվել են նախապատերազմյան ժամանակաշրջանի ռազմաքաղաքական բարդ իրավիճակի քննությունը, պատերազմի պատճառներն ու բնույթը, ռազմական գործողությունների ընթացքն ու պարտության պատճառները, միջազգային աննպաստ պայմաններում հայկական կողմին պարտադրված ծանրագույն պայմանագրի կնքման իրողությունը և այլն: Հոդվածում փորձ է արվում ի մի բերել քննարկվող հարցերը, որոնց մեջ կարևորագույն տեղ է զբաղեցնում պատերազմի ելքի համար ճակատագրական նշանակություն ունեցած Կարսի անկումը:

Նախաբան. 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմում Կարսի անկումը շրջադարձային եղավ ոչ միայն պատերազմի ելքի, այլև առհասարակ Հայաստանի Հանրապետության ճակատագրում: Հայտնի է, որ անցնելով Սարիղամիշ-Կաղզվան ճանապարհով, հոկտեմբերի 30-ին, գրեթե առանց դիմադրության, թուրքերը գրավեցին Կարսը, իսկ նոյեմբերի 7-ին՝ Ալեքսանդրապոլը:

Կարսի անկումն ինքնին նախանշեց Ալեքսանդրապոլ քաղաքի գրեթե առանց կրակոցի հանձնումը, տասնյակ հազարավոր մարդկանց գերի ընկնելը, բարոյական

անկայուն վիճակի խորացումը, Հայաստանի կառավարության կողմից հաշտության առաջարկին ընդհանուր գնալը և այլն: Կարսն իր ամբողջություններով ռազմավարական խոշորագույն նշանակություն ուներ հայկական կողմի համար, և պատահական չէ, որ հայերն իրենց հույսը դրել էին Կարսի բերդի ամբողջությունների վրա (բերդում տեղակայված էր գործ և ռազմամթերք, ինչը հայերին հնարավորություն կտար շուրջ չորս ամիս դիմակայելու): Կարսի անկումը համարվել է ամոթ և խայտառակ պարտություն¹: Թուրքերը Կարսը գրավել էին առանց գնդակ արձակելու, ինչը ծանր տպավորություն էր գործել հայ քաղաքական գործիչների վրա: «Ո՞վ կարող էր մտածել, թե մի երկու ամսում դաշտից յարձակուող տաճիկները լեռնաշղթայի բարձունքը կը հասնեն, եւ գրեթէ առանց կռուի կը տիրանան առաջնակարգ ամրութիւն ունեցող բերդին», - գրում է դեպքերի ակնաստես Գարեգին արքեպիսկոպոս Հովսեփյանցը²:

1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը քննարկման առարկա դարձավ ժամանակի հայ պատմագիրների կողմից, ովքեր հիմնականում հանդիսանում էին քաղաքական ու պետական գործիչներ: Հարցին հանգամանակի անդրադարձավ ժամանակի մամուլը: Քննարկելով պատերազմի սկիզբնավորման, ընթացքի ու ավարտի վերաբերյալ առանցքային հարցեր՝ նրանք հատկապես անդրադարձել են Կարսի անկմանը՝ որպես պատերազմի ճակատագրական դրվագ, փորձել են բացահայտել դրա պատճառներն ու տալ գնահատականը:

Սակայն ցարդ վիճահարույց են մնում մի շարք հարցեր, ինչպես օրինակ՝ արդյո՞ք քաղաքի անկումն իսկապես անակնկալ էր հայկական կառավարության համար, և ինչն՞ էր պայմանավորված կարևոր ռազմավարական նշանակություն ունեցող քաղաքի թույլ պաշտպանությունը:

Ալ. Խատիսյանը (ՀՀ վարչապետ, ֆինանսների, այնուհետև՝ արտաքին գործոց նախարար) ճակատագրական է համարում հոկտեմբերի 30-ը՝ թուրքերի կողմից Կարսի գրավման օրը, ինչը, հիրավի, ներկայացված է որպես շրջադարձային կետ՝ ոչ միայն պատերազմը տանուլ տալու առումով, այլև Հայաստանի հանրապետության կործանման: Նա գրում է. «Կարսի անկումը ամեն տեսակետե սարսափելի աղետ եղաւ: Իսկապէս, այդ օրէն սկսած՝ Հայաստանի անկախութեան օրերը հաշուուած էին»³: «Հոկտեմբեր 30-ի, ժամը երկուք մօտ էր, երբ ես նկատեցի, որ Երեւան քաղաքի վրայ կը սլանայ սաւառնակ մը: ...Ոչ ոք չէր կրնար ենթադրել թէ ան բերած է սարսափելի լուր մը, - Հոկտեմբեր 30-ին, առաւօտեան թուրքերը գրաւած էին Կարսը»⁴:

¹ Տե՛ս Կարսի մարզը Հայաստանի Հանրապետության կազմում (1919 Ապրիլ-1920 Հոկտեմբեր), Կարսի նահանգապետ Ստեփան Դորդանեանի յուշերը (այսուհետև՝ Կարսի մարզը...), աշխատասիրութեամբ՝ **Վլ. Յարութիւնեանի**, Երևան, 2018, էջ 168: **Շաղրճեան Գ.**, Ոգուն չապարհներ լու արդիւնքը, Երևան, 2002, էջեր 4, 41,

² Տե՛ս նույն տեղում, էջեր 4-7:

³ Տե՛ս **Խատիսեան Ալ.**, Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Պէյրուք, 1968, էջ 280:

⁴ Նույն տեղում, էջ 278:

«Կարսը պահպանող զորքերու բարոյալքումը կատարեալ էր»⁵, - գրում է Ալ. Խատիսյանը: Վերջինս և Հայաստանի Հանրապետության վերջին վարչապետ Ս. Վրացյանը վկայակոչում են հոկտեմբերի 29-ին Կարսը պաշտպանող զինվորների կողմից գնդապետ Մազմանյանի հարձակման հրահանգին չենթարկվելու փաստը⁶:

Կարսի անկումը⁷ համարելով պանթուրքական և պանիսլամական գաղափարի հաղթանակը՝ «Մշակը» գրում է. «Այլ ևս կասկած չը կայ որ Քէմալ փաշան իր արշաւանքն սկսել է Բագուի հետ համաձայնութիւն կայացնելուց յետոյ»⁸: Խոսքը գնում էր 1920թ. սեպտեմբերին Բաքվում գումարված Արևելքի ժողովուրդների համագումարի արդյունքում սեպտեմբերի 17-ին կայացված որոշմանը, որով թուրքական և ռուսական զորքերի առաջ խնդիր էր դրվում համատեղ հարձակվել Հայաստանի վրա»⁹: Այսպիսով, փաստելով, որ Բաքվի թուրքերը հրճվանքի մեջ են, քանի որ գիտեն, որ շուտով Հայաստանի դիակի վրայով պիտի միանան միլի շարժմանը, թերթի խմբագրությունը վախ է հայտնում, որ Կարսի անկումը կարող է հուսալքել հայ զինվորներին¹⁰:

Կարսի զորախմբի պարտության պատճառների շարքում հատկապես շեշտադրվում է բերդի և դաշտային մասերի անկազմակերպվածությունը, սպաների ու զինվորների, զորավարների և Կարսի նահանգապետ Ս. Ղորղանյանի անհաշտ փոխհարաբերությունները, զորքին բաժանված անզիական հրացաններին զինվորների անվարժությունը, թիկունքի վատ կազմակերպվածությունը, բռնկիկների ստեղծած դժվարությունները¹¹: ՀՀ արտգործնախարարության քարտուղար Հակոբ Տեր-Հակոբյանը (Իրազեկ) նկարագրելով Կարսի անկումը, դրա պատճառներից մեկն էլ համարում է 8-րդ գնդի ու Երևանի պահակազորքի հրամանատար Սեպուհի (Արշակ Ներսիսյան) և հայկական դիվիզիայի հրամանատար, զորավար Սիլիկյանի միջև տարաձայնությունների խորացումը, ինչի պատճառով Սեպուհը չհասցրեց հասնել Կարս¹²:

Ս. Ղորղանյանն իր հուշերում ընդգծում է, որ հոկտեմբերի 28-ի դրությամբ Կարսի ոստիկանապետն իրեն զեկուցում է, որ «...դասալքութիւնը ահռելի է դարձել, որ փախչում են աւագ սպաները և իրանց յետևից տանում ամբողջ գումարտակներ...»¹³:

Արտաշես Բաբայանը (ՀՀ խնամատարության նախարար) և Շիրակի նահանգապետ Կարո Մասունին (1920 թ. մայիսից) Կարսի անկման պատճառների շարքում

⁵ Տե՛ս **Խատիսյան Ալ.**, էջ 279:

⁶ Գնդապետն անգործությունից զորաջոկատի առջև ինքնասպանություն է գործել: Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 200, գ. 1, ց. 486, թ. 393: **Խատիսյան Ալ.**, նշվ. աշխ., էջ 279: **Վրացյան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 509:

⁷ «Մշակը» Կարսի գրվման օր է նշում 1920 թ. նոյեմբերի 4-ը, Տե՛ս «Մշակ», նոյեմբերի 5, 1920, N 128, էջ 1:

⁸ «Մշակ», նոյեմբերի 5, 1920, N 128, էջ 1:

⁹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (քաղաքական պատմություն), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Երևան., 2000, ՀԱԱ, ֆ. 200, գ. 1, գ. 581, 602, ֆ. 113, գ. 3, գ. 7 և այլն:

¹⁰ «Մշակ», նոյեմբերի 5, 1920, N 128, էջ 1:

¹¹ **Վրացյան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 508:

¹² **Տեր-Յակոբյան Յ.**, Հայաստանի վերջին աղետը, Կ. Պոլիս, 1921, էջ 91:

¹³ Տե՛ս Կարսի մարզը..., էջ 170:

առաջ են քաշում մի շարք գործոններ. զինվորական բարձր հրամանատարության ապաշնորհությունն ու անփութությունը, հետախուզության բացակայությունը, սեփական ուժերի գերագնահատումը, Կարսի քաղաքային և զինվորական հրամանատարության միջև առկա հակամարտությունները, պատերազմին անպատրաստությունը, բոլշևիկների դավադրական քարոզչությունը, թուրքական բանակի առավելություններն ու կարգապահությունը և այլն¹⁴:

Գարեգին արքեպիսկոպոս Հովսեփյանցը մատնանշում է, որ զինվորներն անհմուտ էին իրենց բաժանված զենքի գործածության մեջ. «...նոյնիսկ սպաներից ոմանք դեռ չէին թափանցել նոր զենքի գործածության գաղտնիքների մեջ, որպեսզի սովորեցնել կարողանային իրենց ենթարկել զինուորների»¹⁵: Գ. Հովսեփյանցը ևս վկայում է, որ «...զինվորական եւ քաղաքացիական իշխանության ղեկավարների մեջ հասկացողությունների եւ կարծիքների մեծ տարբերություններ կային»¹⁶:

Համո Օհանջանյանի կողմից Ա.Ահարոնյանին հղած հարցման մեջ ներկայացված են Կարսի անկման հետևյալ պատճառները. դասալքության մեծ չափը, սպաների թուլությունն ու զինվորների շրջանում հեղինակություն չվայելելը, ռազմական ղեկավարության ոչ հմուտ լինելը, կապի տեխնիկական միջոցների բացակայությունը և այլն¹⁷:

«Յառաջը» որպես անկման պատճառներ նշում է թշնամու ճիշտ ռազմական տակտիկան և այն, որ մեր հրամանատարությունն իր բարձրության վրա չեղավ¹⁸: «Ճակատամարտը», որը մշտապես հանդես էր գալիս հայկական բանակի անկոտրուկության պաշտպանության դիրքերից, գրում է, որ Կարսն ընկավ, քանի որ «Ոչ միայն թուրքերը երեք թեւով կը յառաջանային զայն (Կարսը-Ն.Մ.) պաշարելու համար, այլև պոլշեիկները»¹⁹:

Ժամանակի հուշագիրներն ու մամուլը պարտության պատճառները փնտրում են նաև Թուրքիայի և Անդրկովկասյան հանրապետությունների դիրքորոշման մեջ: Նրանք եզրահանգում են, որ Հայաստանի վրա հարձակումից առաջ Թուրքիան կարգավորել էր հարաբերությունները Ռուսաստանի, Վրաստանի ու Ադրբեջանի հետ՝ ապահովելով վերջիններիս չեզոքությունը պատերազմում²⁰: Նրանք նախևառաջ վկայակոչում են պատերազմի նախօրյակին ռուս-թուրքական մերձեցման միտումները՝ մատնանշելով երկու երկրների՝ Հայաստանի համար վտանգավոր շահերը, ինչի արդյունքում Թուրքիային են տրվելու Կարսը, Արդահանը, Բաթումը և այլն²¹:

¹⁴ Տե՛ս **Շաղրճեան Գ.**, Ոգուն չապաւիներու արդիւնքը, Երևան, 2002, էջեր 4-7:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 31:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 34:

¹⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 486, թ. 393: ֆ. 201, ց. 2, գ. 632, թ. 2:

¹⁸ «Յառաջ», Երևան, նոյեմբերի 3, 1920, N 240, էջ 1:

¹⁹ «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1920, նոյեմբերի 10, թիւ 602, էջ 2:

²⁰ **Տէր-Յակոբեան Յ.**, նշվ. աշխ., էջեր 23-25: **Խատիսեան Ալ.**, նշվ. աշխ., էջ 253:

²¹ «Մշակ», Թիֆլիս, հոկտեմբերի 7, 1920, N 106 էջ 1. հոկտեմբերի 21, 1920, N 116, էջ 1., հոկտեմբերի 22, 1920, N 117, էջ 1. «Յառաջ», Երևան, սեպտեմբերի 2, 1920, N 188, էջ 2. հոկտեմբերի 1, N 213, էջ 2. հոկտեմբերի 3, N 215, էջ 2: **Կարօ Սասունի**, Ռուսական Օրիենտացիան // «Հայրենիք», Պոսթըն, 1928, յունուար, թիւ 6, էջ 108: Նաև՝ «Հայրենիք», Պոսթըն, 1928, նոյեմբեր, N 1, էջ 117:

Կարսի անկման գործում ժամանակի հայ պետական ու հասարակական գործիչներն ընդգծում են Վրաստանի էական դերակատարությունը²²: «Բորչալուի սահմանների մասին» առաջնորդողում վրացական «Սաքարթվելո» թերթը (թիվ 157) Հայաստանի կողմից Թուրքիայի նախնական հաշտության պայմանների ընդունումը դիտում է այն տեսանկյունից, որ եթե Ալեքսանդրապոլից մինչև Կարս երկաթուղին տրվեր թուրքերին, դրանով Վրաստանի ամրությունը կսասանվեր, և Թուրքիան կգրավեր նաև Բորչալուի դաշտավայրերը: Հետևաբար, պարտված Հայաստանին պաշտպանելու համար անհրաժեշտ է, որ Վրաստանն ամուր մնար, և նրա անկախությունն աներեր լիներ: Այդպիսով, թերթը Վրաստանի կողմից Հայաստանի «պաշտպանությունը» պատկերացնում էր Բորչալուի հարավային մասի գրավմամբ²³: Նույն կարծիքն էր արտահայտում վրացական սոցիալ-դեմոկրատիայի պաշտոնաթերթ «Էրթոբան»՝ «Վրաստանն ու Հայաստանը» թղթակցության մեջ²⁴:

Ըստ այդմ՝ Ռուբեն Տեր-Մինասյանը վրացիների դիրքորոշումը համարում է երկդիմի՝ գտնելով, որ նրանք արագացրին թուրքերի մուտքը Կարս և Հայաստան²⁵:

Ս. Վրացյանը Կարսի անկումը համարում է թուրք-բոլշևիկյան համագործակցության արդյունք: Նա մեջբերում է ժամանակի մամուլի («Յառաջ» (Երևան), «Կոմունիստ» (Բաքու) վկայություններն այն մասին, որ հայ զինվորները վստահ էին, որ Կարսի վրա հարձակվողները բոլշևիկներ էին, և չդիմադրեցին: «Պատմում են, - շարունակում է Վրացյանը,- որ Կարսի անկումից առաջ բոլշևիկները գաղտնի աշխատանքներ են տարել՝ համոզելով մեր զորքին՝ չդիմադրել. ավելին, Կարս մտնող թուրքերի հետ եղել են նաև բոլշևիկներ»²⁶: Նա ներկայացնում է Թիֆլիսի, Բաքվի բոլշևիկների հրճվանքը Կարսի գրավման առիթով, դատապարտելով, որ այդ հարցում հայ բոլշևիկները լռություն էին պահպանում²⁷:

Ահարոնեան Ա., Քեմալական Թուրքիա // «Հայրենիք», 1928, փետրվար, N 4, էջեր 76-80: **Տեր-Յակոբեան Յ.**, Հայաստանի վերջին աղետը, Կ. Պոլիս, 1921, էջ 13: **Վրացեան Ս.**, Հայաստանը բոլշևիկեան մուրճի եւ թրքական սալի միջեւ, Պեյրուք, 1953, էջեր 20-41: **Խատիսեան Ալ.**, նշվ. աշխ., էջ 252, **Վրացյան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետություն, էջեր 473-475: Տե՛ս նաև **Գալոյան Գ.**, Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., Երևան, 1999, էջեր 265-268), **Զոհրաբյան Է.**, 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Երևան, 1997, էջեր 145-148:

²² Տե՛ս «Մշակ», հոկտեմբերի 26, N 119, 1920, էջ 2. նոյեմբերի 4, N 127, 1920, էջ 1. «Ժամանակ», Կ. Պոլիս, 1920, 14 մայիսի, թիւ 3825, էջ 1. **Տեր-Յակոբեան Յ.**, նշվ. աշխ., էջեր 77-78: **Վրացյան Ս.**, Հայաստանը բոլշևիկեան մուրճի եւ թրքական սալի միջեւ, էջեր 121-122, **Խատիսեան Ալ.**, նշվ. աշխ., էջ 253, **Ռուբեն**, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. 7, Երևան, 1991, էջեր 132, 134: **Մասուրեան Ս.**, Վրացի Մենշևիկները և Անգլիական Զօրավարները // «Հայրենիք», Պոսթըն, 1928, յունուար, թիւ 3, էջ 146, փետրուար, թիւ 4, էջ 147:

²³ «Մշակ», նոյեմբերի 27, 1920, N 147, էջ 2:

²⁴ Նույն տեղում, դեկտեմբերի 4, 1920, N 153, էջ 2:

²⁵ **Ռուբեն**, նշվ. աշխ., էջ 136:

²⁶ **Վրացեան Ս.**, Հայաստանը բոլշևիկեան մուրճի եւ թրքական սալի միջեւ, էջ 115-118:

²⁷ Նույն տեղում, էջեր 111-112:

Այն, որ բոլշևիկները, այդ թվում՝ հայ, որոշակի գործունեություն են ծավալել, որ հայկական բանակը չկռվի բոլշևիկաթուրքական միասնության դեմ, հասկանալի է: Առնվազն զարմանալի է սակայն, որ ժամանակի քաղաքական ելևէջումների հորձանուտում գտնվող գործիչն այդ մասին հանդես է գալիս ոչ որպես սկանառես, այլ մեջբերում է ժամանակի մամուլի ենթադրությունները, կամ հարցին մոտենում է «Պատմում են, որ...» նախաբանով:

Վ. Նավասարդյանը (հասարակական-մշակութային գործիչ, Թիֆլիսի ՀՅԴ պաշտոնաթերթ «Հորիզոնի» խմբագիր) գրում է, որ երբ թուրքական բանակը գրավելով Մարիդամիշն՝ արշավում էր դեպի Կարս, թուրքիկներ էին տարածվում բանակում ու ժողովրդի մեջ այն մասին, որ քեմալական հեղափոխական բանակը գալիս է փրկելու հայ բանվորին, գյուղացուն ու զինվորին դաշնակների անարգ լծից²⁸:

Նշածից եզրահանգում ենք, որ թուրքական բանակի անընդմեջ առաջխաղացումը պետք է որ հայ պետական գործիչներին լրջամիտ մտորումների առիթ տար: Հատկապես, երբ սեպտեմբերի 29-ին հայկական բանակը նահանջեց՝ թշնամուն հանձնելով Մարիդամիշն ու Կաղզվանը, ինչին ժամանակի հայ հեղինակները հատկապես անդրադարձել են:

Հիրավի, Մարիդամիշի անկումն անհանգստություն առաջ բերեց ՀՀ կառավարության ու պետական-հասարակական գործիչների շրջանում, քանի որ կարող էր կոտրել բանակի ոգին ու հիասթափություն մտցնել բնակչության շրջանում: Դրանով է բացատրվում կառավարության կողմից անհապաղ հրապարակված կոչը, որում բացատրություն է տրվում, որ հայկական զորքը նահանջել է անակնկալներից ու զոհերից խուսափելու և ավելի հարմար դիրքեր զբաղեցնելու համար²⁹:

«Մշակը» նշում է, որ նահանջը եղել է ռազմագիտական նպատակներով. Անակնկալներից ու զոհերից խուսափելու և ավելի հարմար դիրքեր գրավելու նպատակով մեր հրամանատարությունը սեպտեմբերի 29-ի զիջերը դատարկել էր Մարիդամիշն ու Կաղզվանը, քանի որ հայտնի էր դարձել, որ թուրքերի նպատակն է եղել կտրել Մարիդամիշ-Կարս երկաթուղին և ազատությունից զրկել Մարիդամիշի և Կաղզվանի շրջանի մեր զորքերն ու ժողովուրդը³⁰:

Եզրահանգում. Կարսի անկումը անակնկալի բերեց երկրի քաղաքական ու հասարակական ուժերին, որոնք ահազանգ հնչեցրին: Անհրաժեշտ էր ի մի բերել ուժերը և կասեցնել թշնամու առաջխաղացումը: Սակայն գործադրած ջանքերը մեծ արդյունք չեն տալիս, և հոկտեմբերի 30-ի կառավարության նիստի ժամանակ միաձայն որոշում է ընդունվում՝ հաշտություն կնքել Թուրքիայի հետ: Թեև տարածքային և այլ առումներով թուրքերի ներկայացրած պայմաններն անընդունելի էին հայկական կողմի համար, սակայն հաշտություն կնքելն անխուսափելի էր, քանի որ դիմադրության ոգին ընկած էր³¹:

²⁸ **Նավասարդյան Վ.**, Հ.Յ.Դաշնակցութեան անելիքը, Գահիրե, 1924, էջեր 223-224, հղումը՝ **Վրացեան Ս.**, Հայաստանը բոլշևիկեան մուրճի եւ թրքական սալի միջեւ, էջ 113:

²⁹ «Յառաջ», Երեւան, հոկտեմբերի 1, 1920, N 213, էջ 1:

³⁰ «Մշակ», հոկտեմբերի 16, 1920, N 114, էջեր 1-2:

³¹ Տե՛ս **Խատիսեան Ալ.**, Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, 1968, էջ 286:

Այսպիսով, ժամանակի հայ պատմագիրները փաստում են, որ Կարսի գրավումը կտրականապես փոխեց պատերազմի ընթացքը հոգուտ թուրքերի և ի վնաս հայերի: Թե որքան կարևոր էր Կարսի գրավումը, ակնհայտ է այն հանգամանքից, որ քաղաքի անկումը մղեց հայկական կողմին գնալ ամոթալի հաշտության ճանապարհով:

ОЦЕНКА ПАДЕНИЯ КАРСА В ИСТОРИОГРАФИИ СОВРЕМЕННОКОВ АРМЕНИИ (ОКТАБРЬ, 1920 Г.)

Мовсесян Н. М.

Ключевые слова: *политические отношения, турецко-армянская война, область Карс, историография, государственные деятели, Республика Армения, политика, партийные деятели.*

Вследствие турецко-армянской войны 1920 г. Республика Армения не только понесла огромные потери человеческого, материального и морального характера, но и потеряла почти половину своей территории: Карсскую область, Сурмалинский уезд и Шарур-Нахичевань.

В статье раскрываются позиция и отношение историков, очевидцев и партийно-политических деятелей к ключевым вопросам причин падения Карса.

THE ASSESSEMENT OF THE FALL OF KARS IN THE HISTORIOGRAPHY OF CONTEMPORARIES OF ARMENIA (OCTOBER, 1920)

Movsesyan N. M.

Key words: *political relations, Turkish-Armenian War, the region of Kars, historiography, political figures, the Republic of Armenia, politic, party leaders.*

As a consequence of the Turkish-Armenian War of 1920 the Republic of Armenia sustained not only significant losses in material and lives, but also almost the half of its territory, especially the region of Kars, the provinces of Surmalu and Sharur-Nakhidjevan.

The article illustrates the position and attitude of historians, eye-witnesses, party-political leaders over the problem of the real reasons of the fall of Kars.

Գ ր ա կ ա ն ո թ յ ո ն ի ն

1. Ահարոնեան Ա., Քեմալական Թուրքիա // «Հայրենիք», 1928, փետրվար, N 4:
2. Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., Երևան, 1999:
3. Եազրճեան Գ., Ոգուն չապալինելու արդիւնքը, Երևան, 2002:
4. Զոհրաբյան Է., 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Երևան, 1997:
5. «Ժամանակ», Կ. Պոլիս, 1920, 14 մայիսի, թիւ 38:
6. Խատիսեան Ալ., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Պէյրուք, 1968:

7. Կարսի մարզը Հայաստանի Հանրապետության կազմում (1919 ապրիլ-1920 հոկտեմբեր), Կարսի նահանգապետ Ստեփան Ղորղանեանի յուշերը (այսուհետև՝ Կարսի մարզը...), աշխատասիրութեամբ՝ Վլ. Յարութինեանի, Երևան, 2018:
8. Կարո Սասունի, Ռուսական Օրիենտացիան // «Հայրենիք», Պոսթըն, 1928, յունուար, թիւ 6:
9. Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 200, գ. 1, ց. 486, թ. 393:
10. ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 7:
11. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 581, 602:
12. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 486, թ. 393: ֆ. 201, ց. 2, գ. 632, թ. 2:
13. Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (քաղաքական պատմություն), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Երևան., 2000:
14. «Հայրենիք», Պոսթըն, 1928, նոյեմբեր, N 117:
15. «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1920, նոյեմբերի 10, թիւ 602:
16. Մասուրեան Ս., Վրացի Մենշևիկները և Անգլիական Զորավարները // «Հայրենիք», Պոսթըն, 1928, յունուար, թիւ 3
17. «Մշակ», Թիֆլիս, հոկտեմբերի 7 1920, N 106: հոկտեմբերի 16, 1920, N 114: հոկտեմբերի 21, 1920, N 116: հոկտեմբերի 22, 1920, N 117: հոկտեմբերի 26, N 119, 1920: նոյեմբերի 4, N 127, 1920: նոյեմբերի 5, 1920, N 128: նոյեմբերի 27, 1920, N 147:
18. «Յառաջ», Երևան, սեպտեմբերի 2, 1920, N 188: հոկտեմբերի 1, N 213: հոկտեմբերի 3, N 215: նոյեմբերի 3, 1920, N 240:
19. Նավասարդեան Վ., Հ.Յ.Դաշնակցութեան անելիքը, Գահիրե, 1924:
20. Ռուբէն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. 7, Երևան, 1991:
21. Վրացեան Ս., Հայաստանը բոլշևիկեան մուրճի եւ թրքական սալի միջեւ, Պէյրութ, 1953:
22. Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993:
23. Տէր-Յակոբեան Յ., Հայաստանի վերջին աղէտը, Կ. Պոլիս, 1921:

*Ընդունվել է՝ 04. 09. 2021
Գրայնսովել է՝ 22. 10. 2021
Հանձնվել է տպ.՝ 15. 11. 2021*

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Նարինե ՄՈՎՍԵՍՅԱՆ՝ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի
ավագ լաբորանտ, էլ. հասցե՝ narinem2006@gmail.com